

Тетяна ГАВРИЛЕНКО

МЕТОДОЛОГІЧНІ ОРІЄНТИРИ ДОСЛІДЖЕННЯ СУЧАСНОЇ ІСТОРІЇ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ

Тетяна Гавриленко

доктор педагогічних наук,

професор кафедри дошкільної та початкової освіти,

Національний університет "Чернігівський колегіум" імені Т. Г. Шевченка,

Чернігів, Україна

<https://orcid.org/0000-0001-9412-5805>

leonida13@ukr.net

Анотація

У статті на основі філософських, історичних, педагогічних, історико-педагогічних праць українських і зарубіжних науковців визначено та обґрунтовано методологічні орієнтири дослідження сучасної історії початкової освіти в Україні. З'ясовано, що методологічні засади дослідження означеного феномену мають ґрунтуватися на сукупності адекватних його предмету підходів (системному, синергетичному, культурологічному, парадигмальному, аксіологічному, історіографічному, джерелознавчому), принципах (історизму, об'єктивності, поєднання історичного й логічного, системності), методах дослідження (загальнонаукових і спеціальних: історико-структурному, конструктивно-генетичному, порівняльно-зіставному, історико-генетичному та ін.); вибудовуватися на поняттєво-категорійному апараті (початкова освіта, початкова школа, розвиток початкової освіти, цілі, організація, зміст початкової освіти, навчально-виховний процес); логіко-структурній моделі аналізу розвитку початкової освіти (чинниках розвитку початкової освіти; цільовому, організаційному, змістовому, процесуальному компонентах; тенденціях розвитку досліджуваного феномену). Акцентовано, що комплексне застосування методологічного інструментарію уможливить усебічне вивчення розвитку початкової освіти, цілісне представлення результатів наукового пошуку.

Ключові слова: методологічні засади дослідження; історія початкової освіти; наукові підходи, принципи, методи; поняттєво-категорійний апарат; логіко-структурна модель; Україна.

METHODOLOGICAL GUIDELINES FOR RESEARCHING THE MODERN HISTORY OF PRIMARY EDUCATION IN UKRAINE

Tetiana Havrylenko

Doctor of Pedagogical Sciences,

Professor of the Department of Preschool and Primary Education,

T. H. Shevchenko National University 'Chernihiv Colehium', Chernihiv, Ukraine

Abstract

Based on the philosophical, historical, pedagogical, and historical-pedagogical works of Ukrainian and foreign scholars, this article defines and substantiates the methodological guidelines

for researching the modern history of primary education in Ukraine in the second half of the 20th — early 21st century. It has been established that the methodological foundations of this research should rely on a combination of approaches appropriate to its subject (systemic, synergetic, cultural, paradigmatic, axiological, historiographic, and source-based), principles (historicism, objectivity, the unity of historical and logical, systematicity), and methods (general scientific and special: historical-structural, constructive-genetic, comparative, historical-genetic, etc.). The study should also be based on a conceptual and categorical framework (primary education, primary school, development of primary education, goals, organization, content, and educational process of primary education) and a logical-structural model of analysis (factors in the development of primary education; goal-oriented, organizational, content-related, and procedural components; trends in the phenomenon's development). It is emphasized that the integrated use of methodological tools enables a comprehensive examination of the development of primary education and a holistic presentation of scientific findings.

Keywords: *methodological foundations of research, history of primary education, scientific approaches, principles, methods, conceptual and categorical framework, logical-structural model, Ukraine.*

Нинішні суспільно-політичні процеси та освітні трансформації в Україні зумовлюють не лише потребу в глибокому вивченні, осмисленні й творчому використанні вітчизняного історико-педагогічного досвіду, а й вимагають переосмислення «імперсько-радянського наративу» (Березівська, 2025, с. 2)¹, що й досі впливає на характер історико-педагогічних досліджень. Важливим у цьому контексті є звернення до сучасної історії освіти — другої половини XX — початку XXI ст. — періоду, що позначився переходом від радянської освітньої моделі до пошуків національно зорієнтованих підходів у освітньому процесі в незалежній Україні. У цей відтинок часу відбувалися суттєві зрушення у системі загальної середньої освіти, зокрема її початкової ланки; здійснювався пошук нових педагогічних концепцій навчання і виховання молодших школярів.

Задля здійснення історико-педагогічного дослідження розвитку початкової освіти в Україні в окреслених хронологічних межах, узагальнення й систематизації, розуміння, інтерпретації та пояснення досліджуваного явища, подій і фактів необхідно вийти на теоретико-методологічний рівень, на якому концептуалізуються наявні знання, виявляється логіка й закономірності еволюції означеної ланки освіти. Важливим кроком у розв'язанні цього завдання є визначення та обґрунтування методологічних орієнтирів дослідження сучасної історії початкової освіти в Україні з опорою на «європоцентричну методологію» (Березівська, 2025, с. 2)², що відкриває перспективи для осмислення розвитку освіти в контексті європейських цінностей і гуманістичних традицій.

¹ Березівська, Л. (2025). Історія освіти як засіб збереження історичної пам'яті та утвердження української національної ідентичності у майбутніх педагогів. *Вісник НАПН України*, 7(1), 1-4. <https://visnyk.naps.gov.ua/index.php/journal/article/view/548/618> (дата звернення 07.05.2025).

² Там само.

Питанням методології наукових досліджень, зокрема педагогіки й історії освіти, присвячено низку праць українських учених (Адаменко, 2013; Андрущенко, & Губерський, 2008; Березівська, 2010; Бондарь, 2017; Ваховський, 2013; Вихрущ, 2011; Гончаренко, 2010; Зязюн, 2008; Кремень, 2009, 2014; Лавриченко, 2018; Сисоєва, & Кристопчук 2013; Сухомлинська, 1999, 2007)³, у яких означено суть і завдання методології, її рівні, підходи, принципи тощо. Здійснений аналіз цих праць засвідчив, що поняття *методології* (з грец. *methodos* — спосіб пізнання і *logos* — вчення) є складним і не має єдиного тлумачення. Найчастіше методологію в контексті педагогічних досліджень розуміють як загальну систему теоретичних знань, що виконує роль провідних принципів наукового пізнання, шляхів і засобів реалізації наукового дослідження (Гончаренко, 2010, с. 71)⁴, як проєкт пізнавальної діяльності, створений з урахуванням особливостей предмета пізнання й закономірностей мислення (Ваховський, 2013, с. 128)⁵.

Розмаїття методологічних позицій, на думку українського вченого у галузі історії освіти Л. Ц. Ваховського, можна звести до *емпірично-індуктивної методології*, або методології спроб і помилок, та *аксіоматично-дедуктивної методології*, або методології розумового конструювання. Перша є методологією виключення помилкових положень та використовується в історії освіти для розв'язання окремих дослідницьких завдань, пов'язаних із історико-педагогічним

³ Адаменко, О. В. (2013). Методологічні засади аналізу історії розвитку педагогічної науки. В Курило, В. С. (Ред.), *Методологічні засади педагогічного дослідження* (с. 126–145). Луганськ: ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка»; Андрущенко, В. П., & Губерський, Л. В. (2008). *Філософія як теорія та методологія розвитку освіти*. Київ: МП Леся; Березівська, Л. Д. (2010). Основоволожні засади історико-педагогічних досліджень: теорія і методологія. *Шлях освіти*, 1, 37–42; Бондар, В. І. (2017). *Проблеми становлення і розвитку методології наукового пізнання в педагогіці*. Київ: НПУ імені М. П. Драгоманова; Ваховський, Л. Ц. (2013). Методологія дослідження історико-педагогічного процесу: постановка проблеми. В Курило, В. С. (Ред.), *Методологічні засади педагогічного дослідження* (с. 114–126). Луганськ: ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка»; Вихрущ, А. В. (2011). Методологія історії педагогіки як виклик сучасності. *Науковий вісник Чернівецького університету: Педагогіка і психологія*, 564, 28–33; Гончаренко, С. У. (2010). *Педагогічні дослідження: методологічні поради молодим науковцям*. Київ–Вінниця; Зязюн, І. А. (2008). *Філософія педагогічної дії*. Черкаси: ЧНУ імені Б. Хмельницького; Кремень, В. Г. (2009). *Філософія людиноцентризму в стратегіях освітнього простору*. Київ: Педагогічна думка; Кремень, В. Г. (2014). Синергетика в контексті творчих інтенцій розвитку освіти. В Кремень, В. Г. (Ред.). *Синергетика і освіта* (с. 11–42). Київ: Інститут обдарованої дитини; Лавриченко, Н. М. (2018). *Методологія наукових досліджень: педагогіка*. Суми; Сисоєва, С. О., & Кристопчук, Т. Є. (2013). *Методологія науково-педагогічних досліджень*. Рівне: Волинські обереги; Сухомлинська, О. В. (1999). Концептуальні засади розвитку історико-педагогічної науки в Україні. *Шлях освіти*, 1, 41–45; Сухомлинська, О. В. (2007). Методологія дослідження історико-педагогічних реалій другої половини ХХ століття. *Шлях освіти*, 4, 6–12.

⁴ Гончаренко, С. У. (2010). *Педагогічні дослідження: методологічні поради молодим науковцям*. Київ–Вінниця.

⁵ Ваховський, Л. Ц. (2013). Методологія дослідження історико-педагогічного процесу: постановка проблеми. В Курило, В. С. (Ред.), *Методологічні засади педагогічного дослідження* (с. 114–126). Луганськ: ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка».

вивченням практики навчання й виховання. Водночас її основний недолік полягає в недостатній конструктивності. Друга, за твердженням ученого, є методологією розумового моделювання і передбачає певний сценарій розуміння навколишнього світу, що ґрунтується на визнанні внутрішньої суверенності мислення (Ваховський, 2013, с. 128–129)⁶.

Л. Ц. Ваховський відносить емпірично-індуктивну методологію до *дескриптивного* (описового) методологічного знання, а аксіоматично-дедуктивну — до *прескриптивного* (нормативного), що є більш сучасною та ефективною (Ваховський, 2013, с. 129)⁷. Здійснюючи дослідження історії початкової освіти, вважаємо доцільним використовувати дескриптивну та прескриптивну методології.

Обґрунтовуючи методологічні орієнтири дослідження історії початкової освіти в Україні, зважаємо, що їх вивчають такі наукові дисципліни, як: педагогіка, історія освіти, історія України, філософія. Тож науковий пошук та визначення методологічного інструментарію окресленого дослідження має *міждисциплінарний характер* (Гавриленко, 2021а, с. 83)⁸.

Сучасний розвиток історико-педагогічної галузі позначений множинними *підходами* у визначенні методологічних засад дослідження: джерелознавчий, історіографічний, системний, структурний, функціональний, хронологічний, історичний, синергетичний, парадигмальний, антропологічний, культурологічний, аксіологічний, цивілізаційний, стадіально-формаційний, холістичний, герменевтичний та ін. Вибір дослідницьких підходів, на думку бразильських науковців Ж. Маттар та Д. Рамос (Mattar, & Ramos, 2022), визначається кількома змінними, серед яких: світогляд і досвід дослідника; час і ресурси, доступні для дослідження; проблема і цілі дослідження (с. 254)⁹. Особливість предмета нашого дослідження зумовлює необхідність звернення до таких наукових підходів, як: системний, синергетичний, культурологічний, парадигмальний, аксіологічний, історіографічний, джерелознавчий, що є ознаками методологічних орієнтирів в історико-педагогічному вивченні початкової освіти в Україні. Розглянемо їх.

Важливим дескриптивним засобом й прескриптивним методологічним орієнтиром у дослідженні історії початкової освіти є *системний підхід*, що був започаткований у 1950-х рр. і почав стрімко розвиватися представниками філософської та педагогічної наук (Бондар, 2017; Гончаренко, 2010; Ковальчук, 2013;

⁶ Ваховський, Л. Ц. (2013). Методологія дослідження історико-педагогічного процесу: постановка проблеми. В Курило, В. С. (Ред.), *Методологічні засади педагогічного дослідження* (с. 114–126). Луганськ: ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка»

⁷ Там само.

⁸ Гавриленко, Т. (2021а). Методологічні засади дослідження розвитку початкової освіти в Україні другої половини XX – початку XXI ст. *New Inception*, 3-4(5-6), 81–91.

⁹ Mattar J., & Ramos, D. (2022). Paradigms and approaches in educational research. *International journal for innovation education and research*, 10(4), 250-256.

Кушнір, 2001)¹⁰. Системний підхід є однією з найвизнаних і відомих форм міждисциплінарного, загальнонаукового знання, пов'язаного з дослідженням, проектуванням і конструюванням об'єктів як систем. В основу змістового наповнення системного підходу покладено філософське загальнометодологічне знання, зокрема принцип системності, який утворює особливу гносеологічну призму або особливий вимір реальності (Гавриленко, 2019а, с. 57)¹¹. За твердженням українського вченого В.І. Бондаря (2017), системний підхід сприяє розкриттю структури «виучуваних процесів і явищ», визначенню внутрішніх чинників і зовнішніх умов, які впливають на функціонування досліджуваної системи (с. 87)¹². З огляду на зазначене, застосування системного підходу дозволяє розглядати початкову освіту, по-перше, як складник загальної середньої освіти, а, по-друге, як цілісну складну динамічну систему, що вміщує взаємопов'язані компоненти (складники): цільовий, організаційний, змістовий, процесуальний. Окреслений підхід сприяє також упорядкуванню вже існуючих знань про досліджуване явище, є засобом узагальнення результатів здійснених наукових розвідок при створенні загальної цілісної картини сучасної історії початкової освіти в Україні.

Особливі дослідницькі можливості має *синергетичний підхід* (Вознюк, 2012; Зязюн, 2008; Євтодюк, 2002; Кремень, 2014; Лутай, 2009; Сисоєва, & Кристопчук, 2013)¹³. У його основу покладена теза про нелінійність генези історико-педагогічного знання та загалом історико-педагогічного процесу, що дозволяє «передати всю поліфонічність і навіть відому ірраціональність педагогіки» у певну добу (Гавриленко, 2019а, с. 57)¹⁴. Застосування синергетичного підходу дозволяє

¹⁰ Бондар, В. І. (2017). *Проблеми становлення і розвитку методології наукового пізнання в педагогіці*. Київ: НПУ імені М. П. Драгоманова; Гончаренко, С. У. (2010). *Педагогічні дослідження: методологічні поради молодим науковцям*. Київ–Вінниця; Ковальчук, В. А. (2013). Становлення системного підходу дослідження педагогічних об'єктів та явищ. В *Дослідницький компонент у діяльності загальноосвітніх навчальних закладів та позашкільних закладів освіти: ретроспектива і перспектива*, матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (с. 32-38). Київ: Інститут обдарованої дитини; Кушнір, В. А. (2001). *Системний аналіз педагогічного процесу: методологічний аспект*. Кіровоград: Видавничий центр КДПУ.

¹¹ Гавриленко, Т. Л. (2019а). *Розвиток початкової освіти в Україні (друга половина XX – початок XXI ст.)* (Дис. д-ра пед. наук). Інститут педагогіки НАПН України, Київ.

¹² Бондар, В. І. (2017). *Проблеми становлення і розвитку методології наукового пізнання в педагогіці*. Київ: НПУ імені М. П. Драгоманова.

¹³ Вознюк, О. В. (2012). *Педагогічна синергетика: генеза, теорія і практика*. Житомир: ЖДУ імені І. Франка; Зязюн, І. А. (2008). *Філософія педагогічної дії*. Черкаси: ЧНУ імені Б. Хмельницького; Євтодюк, А.В. (2002). *Синергетичні засади моделювання освітніх систем* (Дис. канд. філос. наук). Інститут вищої освіти АПН України, Київ; Кремень, В. Г. (2014). *Синергетика в контексті творчих інтенцій розвитку освіти*. В Кремень, В. Г. (Ред.). *Синергетика і освіта* (с. 11-42). Київ: Інститут обдарованої дитини; Лутай, В. (2009). *Розробка сучасної філософії освіти на засадах синергетики*. *Вища освіта України*, 1, 33-35; Сисоєва, С. О., & Кристопчук, Т. Є. (2013). *Методологія науково-педагогічних досліджень*. Рівне: Волинські обереги.

¹⁴ Гавриленко, Т. Л. (2019а). *Розвиток початкової освіти в Україні (друга половина XX – початок XXI ст.)* (Дис. д-ра пед. наук). Інститут педагогіки НАПН України, Київ.

зіставити та показати динаміку розвитку початкової освіти як багатоаспектного явища під впливом різних факторів і умов у визначених хронологічних межах та в окремі періоди.

Важливим у дослідженні історії початкової освіти в Україні є опертя на *культуроологічний підхід* (Зязюн, 2008; Лавриченко, 2018; Сухомлинська, 1999; McCulloch, Depaepe, Fitzgerald, McLeod, Reese, & Rousmaniere, 2020)¹⁵, що передбачає вивчення історико-педагогічного процесу у нерозривному взаємозв'язку з конкретними культурно-історичними формами та просторово-часовій структурі (Гавриленко, 2019а, с. 58)¹⁶. Застосування цього підходу дозволяє розглядати розвиток початкової освіти у певному соціокультурному середовищі; простежити асиміляцію культурних нормативів в радянський час для різних націй і народностей (які проживали на території УРСР) та її вплив на освітній процес у початковій школі; зіткнення класових та загальнолюдських, національних і особистісних цінностей у процесі навчання і виховання молодших школярів.

Заслужовує на увагу також *парадигмальний підхід* (Лавриченко, 2018; Сухомлинська, 1999; Утюж, 2012; Cohen, Manion, & Morrison, 2018; Guba, 1990; Guba, & Lincoln, 1988; Kuhn, 2017; Mattar, & Ramos, 2022; Patton, 2015)¹⁷, що на думку відомого американського вченого Т. С. Куна (T. S. Kuhn) (2017)¹⁸, функціонує як мапа або дорожня карта науки, забезпечуючи критерії для розмежування проблем, для формулювання запитань, для визначення того, що слід спостерігати, для збору даних та аналізу результатів. Парадигмальний підхід в історії педагогіки, за визначенням О. В. Сухомлинської (1999), «це генеза теоретичних положень, що дає змогу науковцям та практикам виявити, сформулювати й

¹⁵ Зязюн, І. А. (2008). *Філософія педагогічної дії*. Черкаси: ЧНУ імені Б. Хмельницького; Лавриченко, Н. М. (2018). *Методологія наукових досліджень: педагогіка*. Суми; Сухомлинська, О. В. (1999). Концептуальні засади розвитку історико-педагогічної науки в Україні. *Шлях освіти*, 1, 41-45; McCulloch, G., Depaepe, M., Fitzgerald, T., McLeod, J., Reese W. J., & Rousmaniere, K. (2020). Cultural history of education: Why and how? *Bildungsgeschichte (IJHE)*, 10(2), 203-232.

¹⁶ Гавриленко, Т. Л. (2019а). *Розвиток початкової освіти в Україні (друга половина XX – початок XXI ст.)* (Дис. д-ра пед. наук). Інститут педагогіки НАПН України, Київ.

¹⁷ Лавриченко, Н. М. (2018). *Методологія наукових досліджень: педагогіка*. Суми; Сухомлинська, О. В. (1999). Концептуальні засади розвитку історико-педагогічної науки в Україні. *Шлях освіти*, 1, 41-45; Утюж, І. Г. (2012). *Парадигмальні засади освітнього простору*. Запоріжжя: Просвіта; Cohen, L., Manion, L., & Morrison, K. (2018). *Research methods in education*. 8th ed. New York: Routledge; Guba, E. G. (Ed.) (1990). *The paradigm dialog*. Newbury Park, CA: Sage; Guba, E. G., & Lincoln, Y. S. (1988). Do inquiry paradigms imply inquiry methodologies? In Fetterman, D. *Qualitative approaches to evaluation in education: the silent scientific revolution* (p. 89-115). New York: Praeger; Kuhn, T. S. (2017). *A estrutura das revoluções científicas. Tradução de Beatriz Vianna Boeira e Nelson Boeira*. 13. ed. São Paulo: Perspectiva; Mattar J., & Ramos, D. (2022). Paradigms and approaches in educational research. *International journal for innovation education and research*, 10(4), 250-256; Patton, M. Q. (2015). *Qualitative research & evaluation methods: integrating theory and practice*. 4th ed. Thousand Oaks, CA: Sage.

¹⁸ Kuhn, T. S. (2017). *A estrutura das revoluções científicas. Tradução de Beatriz Vianna Boeira e Nelson Boeira*. 13. ed. São Paulo: Perspectiva.

описати цілісні моделі освіти, тобто внутрішню логіку розвитку досліджуваного предмета як системи бінарних опозицій» (с. 45)¹⁹. Застосування цього підходу дозволяє простежити зміну освітніх парадигм у визначених хронологічних межах та їх вплив на систему початкової освіти, порівняти із попередніми та наступними освітніми парадигмами; осмислити трансформації цілей, завдань, цінностей, принципів, організації початкової освіти, її змісту, освітнього процесу в початковій школі, методів, засобів і форм організації навчання, контролю та оцінювання результатів навчання молодших школярів у різні історичні періоди.

Методологічним орієнтиром у дослідженні історії початкової освіти в Україні є також *аксіологічний підхід* (Бех, 2007; Зязюн, 2008; Огнев'юк, 2003; Савченко, 2009; Сухомлинська, 1999)²⁰, запозичений з філософської дисципліни — аксіології, що вивчає цінності як основу людського буття та як фундамент, що спрямовує й мотивує діяльність людини, її вчинки (Лавриченко, 2018, с. 26)²¹. Цей підхід дає можливість виявити педагогічні уявлення про цінності початкової освіти; розкрити її роль у формуванні системи цінностей дітей молодшого шкільного віку; простежити трансформації ціннісних орієнтацій у різних суспільствах (тоталітарному та демократичному).

Останнім часом увага істориків освіти посилилася до використання у дослідженнях історіографічного та джерелознавчого підходів як методологічного інструментарію (Адаменко, 2015; Березівська, 2017, 2018; Гавриленко, 2012, 2013, 2018; Гупан, 2002, 2013, 2019; Дічек, 2014; Коляда, 2018а, 2018б, 2019; Петренко, 2019; Сухомлинська, 1999, 2007; Depaere, 2019–2020; Depaere, & Simon, 2009; Freeman, & Kirke, 2017; Gaither, 2012; McCulloch, Depaere, Fitzgerald, McLeod, Reese, & Rousmaniere, 2020)²², традиційно застосовуваного в історичній науці

¹⁹ Сухомлинська, О. В. (1999). Концептуальні засади розвитку історико-педагогічної науки в Україні. *Шлях освіти*, 1, 41–45.

²⁰ Бех, І. Д. (2007). Ціннісні наголоси у сучасному вихованні. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*, 10(1), 7–15; Зязюн, І. А. (2008). *Філософія педагогічної дії*. Черкаси: ЧНУ імені Б. Хмельницького; Огнев'юк, В. О. (2003). *Освіта в системі цінностей сталого людського розвитку*. Київ: Знання України; Савченко, О. Я. (2009). *Виховний потенціал початкової освіти*. Київ: Богданова А. М.; Сухомлинська, О. В. (1999). Концептуальні засади розвитку історико-педагогічної науки в Україні. *Шлях освіти*, 1, 41–45.

²¹ Лавриченко, Н. М. (2018). *Методологія наукових досліджень: педагогіка*. Суми.

²² Адаменко, О. В. (2015). Методологія формування джерельної бази історико-педагогічного дослідження. *Педагогічний дискурс*, 18, 10–13; Березівська, Л. Д. (2017). Джерельна основа історико-педагогічних досліджень як методологічна проблема. В *Сучасні вимоги до організації та проведення історико-педагогічних досліджень*, матеріали науково-методологічного семінару (с. 6–7). Київ: ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського; Березівська, Л. Д. (2018). Педагогічна історіографія: стан, проблеми, виклики. В *Історіографія як важливий складник досліджень з історії освіти: європейський і вітчизняний виміри*, матеріали науково-методологічного семінару з історії освіти (с. 4–6). Київ: ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського; Гавриленко, Т. Л. (2012). Генеза початкової освіти в Україні (1958–2001 роки): історіографія питання. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка: Педагогічні науки*, 19(1), 260–268; Гавриленко, Т. Л. (2013). Розвиток початкової освіти в Україні другої половини ХХ –

(Бех, 2007; Калакура, 2012, 2017; Колесник, 2013; Макарчук, 2008; Міронова, 2017; Ясь, 2017; Jordan, 2018, 2019)²³. Так, історіографічний підхід дозволяє визначити «недосліджені або малодосліджені наукові проблеми, сконцентрувати навколо них дослідницькі зусилля, забезпечити актуальність і теоретичне значення» історико-педагогічної розвідки й водночас є «виявом культури дослідника» (Березівська, 2018, с. 4)²⁴. Ґрунтування нашого дослідження на історіографічному

початку ХХІ ст.: джерельна основа дослідження. *Педагогічний дискурс*, 15, 123–128; Гавриленко, Т. Л. (2018). Джерельна база дослідження розвитку початкової освіти в Україні (1991–2001). В *Джерела та історіографія про трансформаційні процеси в освітньому просторі України (1991–2017)*, матеріали науково-методологічного семінару з історії освіти (с. 30–32). Київ, 2018; Гупан, Н. М. (2002). *Українська історіографія історії педагогіки*. Київ: АПН; Гупан, Н. М. (2013). Актуальні проблеми методології історико-педагогічних досліджень. *Рідна школа*, 4–5, 53–55; Гупан, Н. М. (2019). Джерельна база як складник досліджень з історії освіти. *Форми репрезентації джерел з історії освіти*, матеріали Всеукраїнського науково-практичного семінару (с. 10–11). Київ; Дічек, Н. П. (2014). Методологічні аспекти модернізації вітчизняних історико-педагогічних досліджень. *Педагогіка і психологія. Вісник НАПН України*, 2, 67–75; Коляда, Н. М. (2018а). Педагогічна історіографія як складник історико-педагогічного дослідження. *Науково-педагогічні студії*, 1, 39–46; Коляда, Н. М. (2018б). Педагогічне джерелознавство як важливий розділ методології історії педагогіки. В *Історіографія як важливий складник досліджень з історії освіти: європейський і вітчизняний виміри*, матеріали науково-методологічного семінару з історії освіти (с. 8–9). Київ; Коляда, Н. М. (2019). Системний підхід до формування джерельної бази історико-педагогічних досліджень. В *Форми репрезентації джерел з історії освіти*, матеріали Всеукраїнського науково-практичного семінару (с. 16–17). Київ; Петренко, О. Б. (2019). Історико-педагогічний наратив як форма репрезентації історії освіти. В *Форми репрезентації джерел з історії освіти*, матеріали Всеукраїнського науково-практичного семінару (с. 19–22). Київ; Сухомлинська, О. В. (1999). Концептуальні засади розвитку історико-педагогічної науки в Україні. *Шлях освіти*, 1, 41–45; Сухомлинська, О. В. (2007). Методологія дослідження історико-педагогічних реалій другої половини ХХ століття. *Шлях освіти*, 4, 6–12; Depaepe, M. (2019–2020). Waarom pedagogische historiografie tot op heden geen overbodige luxe is. *Tijdschrift voor Onderwijsrecht en Onderwijsbeleid*, 4, 252–263; Depaepe, M., & Simon, F. (2009). Sources in the Making of Histories of Education: Proofs, Arguments, and Other Forms of Reasoning from the Historian's Workplace. *Educational Research: Proofs, Arguments, and Other Reasonings*, 4, 23–39; Freeman, M., & Kirke, A. (2017). Review of periodical literature on the history of education published in 2016. *History of Education*, 46(6), 826–853; Gaither, M. (2012). The Revisionists Revived: The Libertarian Historiography of Education. *History of Education Quarterly*, 52(4), 488–505; McCulloch, G., Depaepe, M., Fitzgerald, T., McLeod, J., Reese W. J., & Rousmaniere, K. (2020). Cultural history of education: Why and how? *Bildungsgeschichte (IJHE)*, 10(2), 203–232.

²³ Зашкільняк, Л. (Ред.) (2004). *Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми*. Львів: ЛНУ; Калакура, Я. С. (2012). *Українська історіографія*. Київ: Генеза; Калакура, Я. С. (2017). *Історичне джерелознавство*. Київ: Либідь; Колесник, І. І. (2013). *Українська історіографія: концептуальна історія*. Київ: Інститут історії України НАН України; Макарчук, С. А. (2008). *Джерелознавство історії України*. Львів: Світ; Міронова, І. С. (2017). *Історичне джерелознавство та українська археографія*. Миколаїв: ЧНУ імені Петра Могили; Ясь, О. (2017). *Цивілізаційні дискурси світової та української історіографії*. Київ: Київський університет імені Бориса Грінченка; Jordan, S. (2018). *Theorien und Methoden der Geschichtswissenschaft*. Paderborn: Schöningh & Brill UTB; Jordan, S. (2019). *Einführung in das Geschichtsstudium* (überarb. und erw. Ausgabe). Stuttgart: Reclam.

²⁴ Березівська, Л. Д. (2018). Педагогічна історіографія: стан, проблеми, виклики. В *Історіографія як важливий складник досліджень з історії освіти: європейський і вітчизняний виміри*, матеріали науково-методологічного семінару з історії освіти (с. 4–6). Київ: ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського.

підході сприяє виявленню стану проблеми розвитку початкової освіти в Україні другої половини ХХ — початку ХХІ ст. в історії педагогіки; систематизації й аналізу історико-педагогічних, історичних, історіософських праць, у яких з різних методологічних позицій більшою або меншою мірою висвітлюється означене питання; формулюванню висновків про тенденції вивчення досліджуваного феномену й окресленню кола завдань наукового пошуку. Водночас дослідження має базуватися на *джерелознавчому підході*, що полягає «у вірогідності відтворення істориком освіти педагогічної реальності минулого, уміння організувати пізнавальний діалог між теперішнім і минулим, осмислення одержаних результатів» (Березівська, 2017, с. 6)²⁵. Його використання дозволяє виявити, систематизувати та проаналізувати різні типи джерел, де висвітлюється розвиток початкової освіти; зіставити комплекс доступних джерел; оцінити події й процеси минулого.

Отже, розглянуті методологічні підходи дозволяють концептуалізувати наукові уявлення та погляди на історію початкової освіти як складну та динамічну педагогічну реальність.

Однією із засадничих проблем будь-якого наукового дослідження, зокрема історико-педагогічного, є визначення комплексу дослідницьких засобів. Її розв'язання є логічним продовженням роботи із обґрунтування методологічного інструментарію, з опорою на який здійснюється дослідження, у результаті чого й формується його загальна методологічна схема. До засобів історико-педагогічного дослідження зазвичай відносять принципи й методи вивчення об'єкта, поняттєво-категорійний апарат та дослідницькі процедури.

Уважаємо, що дослідження історії початкової освіти має ґрунтуватися на *загальнонаукових гносеологічних принципах*: історизму, об'єктивності, поєднання історичного й логічного, системності. До провідних слід віднести принцип *історизму*, що, за твердженням істориків, вимагає розгляду всіх історичних фактів, явищ і подій у відповідності з конкретно-історичними обставинами, в їх взаємозв'язку і взаємозумовленості, вивчення історичного явища в розвитку, розгляд подій в часових вимірах (Багацький, & Кормич, 2010, с. 22)²⁶. Цей принцип дозволяє вивчати еволюцію початкової освіти в певних хронологічних межах та відповідних історичних періодах під впливом різних чинників; розробити періодизацію її розвитку у визначеному часовому відрізку.

Принцип *об'єктивності* забезпечує урахування факторів, що зумовлювали розвиток початкової освіти, умов, у яких він відбувався, та наслідків. Водночас

²⁵ Березівська, Л. Д. (2017). Джерельна основа історико-педагогічних досліджень як методологічна проблема. В *Сучасні вимоги до організації та проведення історико-педагогічних досліджень*, матеріали науково-методологічного семінару (с. 6–7). Київ: ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського.

²⁶ Багацький, В. В., & Кормич, Л. І. (2010). *Історія України*. Київ: Алерта.

погоджуємося із відомим українським ученим-методологом С. У. Гончаренком (2010), що принцип об'єктивності «не виключає суб'єктивності, включеності в процес людини — дослідника з її творчою індивідуальністю, певним чином зорієнтованим внутрішнім світом» (с. 73)²⁷.

Принцип *поєднання історичного й логічного* допомагає осмислити логіку розвитку початкової освіти на основі аналізу зв'язків між її складниками, забезпечити єдність у проведенні дослідження історії початкової освіти та її сучасного стану; сприяє вивченню еволюції початкової освіти в єдності з теоретичними засадами (цілі, принципи, організація, зміст, методи, форми), виявленню певних тенденцій, суперечностей і взаємозв'язків її еволюціонування (Гавриленко, 2019а, с. 65)²⁸.

Принцип *системності* дає можливість розглядати початкову освіту як систему: визначити її складники (цільовий, організаційний, змістовий та процесуальний) та зв'язки між ними (Гавриленко, 2019а, с. 65)²⁹.

Задля отримання нових знань та їх синтезу, упорядкування фактів, інтерпретації історико-педагогічного матеріалу, створення загальнонаукової картини історії початкової освіти в обраних хронологічних межах у процесі дослідження має використовуватися сукупність *методів* — загальнонаукові та спеціальні. *Загальнонаукові методи* — аналіз, синтез, моделювання, порівняння, систематизація, узагальнення мають широкий спектр застосовування, охоплюючи різні етапи дослідження (Лавриченко, 2018, с. 19)³⁰, зокрема під час формування наукового апарату та концепції дослідження; опрацювання історіографії та джерельної бази дослідження; розроблення логіко-структурної моделі розвитку початкової освіти; визначення чинників, що впливали на еволюцію досліджуваного явища; висвітлення фактів історії початкової освіти; виділення й фіксації взаємозв'язків, тенденцій і суперечностей у розвитку початкової освіти; узагальнення історико-педагогічного досвіду з проблеми дослідження та формулювання висновків.

Спеціальні методи розглядаємо як такі, що найчастіше використовуються під час історико-педагогічних досліджень. Проаналізувавши низку праць фахівців у галузі історії освіти (Сухомлинська, 1999; Cohen, Manion, & Morrison, 2018; Creswell, & Poth, 2018; Jordan, 2018; Kluchert, Horn, Groppe, & Caruso, 2021; Mietzner, 2021; Müller-Benedict, 2021; Patton, 2015)³¹, простежуємо, що до них

²⁷ Гончаренко, С. У. (2010). *Педагогічні дослідження: методологічні поради молодим науковцям*. Київ–Вінниця.

²⁸ Гавриленко, Т. Л. (2019а). *Розвиток початкової освіти в Україні (друга половина XX – початок XXI ст.)* (Дис. д-ра пед. наук). Інститут педагогіки НАПН України, Київ.

²⁹ Там само.

³⁰ Лавриченко, Н. М. (2018). *Методологія наукових досліджень: педагогіка*. Суми.

³¹ Сухомлинська, О. В. (1999). Концептуальні засади розвитку історико-педагогічної науки в Україні. *Шлях освіти*, 1, 41-45; Cohen, L., Manion, L., & Morrison, K. (2018). *Research methods in education*. 8th ed. New York: Routledge; Creswell, J. W., & Poth, C. N. (2018). *Qualitative inquiry*

відносять широкий діапазон методів, які застосовуються у тому чи іншому поєднанні або варіаціях, а саме: історико-структурний, конструктивно-генетичний, історико-компаративістський, або порівняльно-зіставний, парадигмальний, біографічний, модернізаторський, наративний, ретроспективний, або реконструкційний, порівняльний аналіз, проблемно-генетичний та ін. Проте їх єдиної класифікації не існує. В історико-педагогічних дослідженнях автори або взагалі не розподіляють спеціальні методи на певні групи, або визначають серед них загальні та часткові. Спираючись на дослідження українських й зарубіжних науковців та визначені нами методологічні підходи й принципи, у процесі вивчення історії початкової освіти вважаємо доцільним використовувати *загальні* (історико-структурний, конструктивно-генетичний, історико-компаративістський, або порівняльно-зіставний) та *часткові* (історико-генетичний, парадигмальний) методи дослідження. Коротко схарактеризуємо їх відповідно до предмета нашого дослідження.

За допомогою *історико-структурного* метода, що передбачає розподіл феномену минулого на його складники, може бути розроблена структура дослідження, визначені основні періоди розвитку початкової освіти, організаційно-педагогічні трансформації в кожному з них (Гавриленко, 2019а, с. 66)³². *Конструктивно-генетичний* метод, спрямований на поділ історичного процесу на певні періоди, дозволяє здійснити періодизацію розвитку початкової освіти в Україні другої половини ХХ — початку ХХ ст. та виявити характерні тенденції й суперечності кожного із періодів, наступність і взаємозалежність між ними (Гавриленко, 2019а, с. 66)³³.

Застосування *історико-компаративістського*, або *порівняльно-зіставного* методу, який має на меті встановлення регресу і прогресу певних явищ минулого на основі їх порівняння й зіставлення, формулювання відповідних висновків і оцінок, сприяє визначенню особливостей розвитку початкової освіти загалом та її складників (цільового, організаційного, змістового, процесуального) у різні періоди, виявленню спільного й відмінного; зіставленню

and research design: choosing among five approaches. 4th ed. Thousand Oaks, CA: Sage; Jordan, S. (2018). *Theorien und Methoden der Geschichtswissenschaft*. Paderborn: Schöning & Brill UTB; Kluchert, G., Horn, K.-P., Groppe C., Caruso, & M. (Hrsg.) (2021). *Historische Bildungsforschung: Konzepte – Methoden – Forschungsfelder*. Bad Heilbrunn: Klinkhardt UTB; Mietzner, U. (2021). Qualitative Methoden. In Kluchert, G., Horn, K.-P., Groppe C., Caruso, & M. (Hrsg.). *Historische Bildungsforschung: Konzepte – Methoden – Forschungsfelder* (p. 113-126). Bad Heilbrunn: Klinkhardt UTB; Müller-Benedict, V. (2021). Quantitative Methoden. In Kluchert, G., Horn, K.-P., Groppe C., Caruso, & M. (Hrsg.). *Historische Bildungsforschung: Konzepte Methoden – Forschungsfelder* (p. 127-136). Bad Heilbrunn: Klinkhardt UTB; Patton, M. Q. (2015). *Qualitative research & evaluation methods: integrating theory and practice*. 4th ed. Thousand Oaks, CA: Sage.

³² Гавриленко, Т. Л. (2019а). *Розвиток початкової освіти в Україні (друга половина ХХ – початок ХХІ ст.)* (Дис. д-ра пед. наук). Інститут педагогіки НАПН України, Київ.

³³ Там само.

й порівнянню рівнів і масштабів змін, досягнень і прорахунків упродовж досліджуваного часу, а також дозволяє сформулювати відповідні висновки (Гавриленко, 2021а, с. 86)³⁴.

Історико-генетичний метод, використовуваний задля послідовного розкриття властивостей, функцій і змін реальності, яка вивчається в процесі її історичного розвитку, установлення причинно-наслідкового руху явищ і подій, має важливе значення для структуризації фактологічної інформації, аналізу чинників розвитку початкової освіти (Гавриленко, 2021а, с. 86)³⁵.

Для розуміння еволюції початкової освіти доцільно також застосовувати *парадигмальний* метод, який передбачає розгляд внутрішньої логіки педагогічної теорії з погляду виникнення, трансформації, взаємодії різних парадигм. За допомогою цього методу можна здійснювати аналіз та порівняння особливостей розвитку початкової освіти в радянський час і в добу незалежної України, що пропонували різні моделі початкової школи (цілі, принципи, цінності, організацію, зміст) (Гавриленко, 2021а, с. 86)³⁶.

Здійснюючи дослідження історії початкової освіти, вважаємо доцільним використання *статистичного* методу, що дозволяє визначити кількісні параметри певних процесів, явищ тощо (Гончаренко, 2010, с. 202)³⁷. За допомогою цього методу можна простежити динаміку розвитку мережі закладів освіти, які надавали початкову освіту; встановити чисельність учнів початкових класів, їх розподіл за типами шкіл та мовою навчання, віковий склад; з'ясувати кількісні показники учителів початкових класів, їхній освітній рівень тощо як в окремі періоди розвитку початкової освіти, так і загалом у другій половині ХХ — на початку ХХІ ст. Унаочнення отриманих даних може відбуватися завдяки використанню інфографіки.

Задля об'єктивного та поліаспектного висвітлення сучасної історії початкової освіти в Україні необхідно визначити *поняттєво-категорійний апарат* дослідження. Передусім потребує уточнення поняття, що є підґрунтям для побудови предметного поля дослідження — *початкова освіта*. З'ясовано, що воно розпочинає активно побутувати з другої половини ХІХ ст., міцно закріплюється в нормативних документах, освітньому просторі в ХХ — на початку ХХІ ст., але, за винятком окремих джерел (Прохоров, 1984; Кремень, 2008)³⁸,

³⁴ Гавриленко, Т. (2021а). Методологічні засади дослідження розвитку початкової освіти в Україні другої половини ХХ — початку ХХІ ст. *New Inception*, 3-4(5-6), 81–91.

³⁵ Там само.

³⁶ Там само.

³⁷ Гончаренко, С. У. (2010). *Педагогічні дослідження: методологічні поради молодим науковцям*. Київ–Вінниця.

³⁸ Прохоров, А. М. (Ред.). (1984). *Радянський енциклопедичний словник*. Київ: Радянська енциклопедія; Кремень, В. Г. (Ред.). (2008). *Енциклопедія освіти*. Київ: Юрінком Інтер.

його визначення не подається (Гавриленко, 2017, с. 12–13)³⁹. У контексті окреслених хронологічних меж вважаємо доцільним розглядати поняття «початкова освіта» як I рівень загальної середньої освіти, що ґрунтується, як правило, на дошкільній освіті та передбачає оволодіння дітьми молодшого шкільного віку базовими знаннями, уміннями й навичками загальнокультурного та загально-розвивального характеру, необхідними для подальшого успішного навчання та самореалізації особистості. Наголосимо на важливості розмежування понять «початкова освіта» та «початкова школа». Вживаючи поняття «*початкова школа*», розуміємо його на двох рівнях: інституційному — як заклад освіти, та структурному — як ступінь загальної середньої освіти.

До поняттєво-категорійного апарату дослідження вважаємо доцільним віднести фундаментальне наукове поняття «*розвиток*», що тлумачимо як процес, у результаті якого відбувається зміна якості чого-небудь, перехід від одного якісного стану до іншого (Словник Української Мови)⁴⁰, тобто виникнення, трансформація або зникнення його елементів чи зв'язків. Водночас як синонімічне можна вживати поняття «*еволюція*» (процес розвитку будь-якого явища).

З огляду на те, що початкову освіту ми розглядаємо як складну динамічну систему, тобто множину взаємопов'язаних компонентів, до поняттєво-категорійного апарату дослідження відносимо також «цілі початкової освіти», «організація початкової освіти», «зміст початкової освіти», «навчально-виховний процес» (з другої половини 10-х рр. ХХІ ст. — «освітній процес»). Уточнимо їх зміст.

У контексті дослідження історії початкової освіти в Україні другої половини ХХ — початку ХХІ ст. видається доцільним тлумачення поняття «*цілі початкової освіти*» як передбачення кінцевих результатів початкової освіти, на здобуття яких спрямована діяльність учнів і вчителів початкових класів, закладів освіти (Гавриленко, 2021б, с. 13)⁴¹. Конкретизація цілей відбувається завдяки *завданням початкової освіти: освітнім* (оволодіння знаннями, уміннями й навичками), *виховним* (формування світогляду, сукупності якостей і властивостей особистості учня) та *розвивальним* (розвиток психічних процесів, здібностей, сенсорної, емоційно-вольової, рухової сфер) (Гавриленко, 2019а, с. 63)⁴².

³⁹ Гавриленко, Т. Л. (2017). Сутність поняття «початкова освіта»: історико-педагогічний контекст. В *Сучасні вимоги до організації та проведення історико-педагогічних досліджень*, матеріали науково-методологічного семінару з історії освіти (с. 12–14). Київ: ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського.

⁴⁰ Словник української мови. Відновлено з <http://sum.in.ua/s/rozvytok>

⁴¹ Гавриленко, Т. Л. (2021б). Поняттєво-категорійний апарат дослідження розвитку початкової освіти в Україні другої половини ХХ – початку ХХІ ст. В *Поняттєво-термінологічний апарат історико-педагогічних досліджень: історія і сучасні підходи*, матеріали VI Всеукраїнського науково-методологічного семінару з історії освіти (с. 12–14). Вінниця: Нілан-ЛТД.

⁴² Гавриленко, Т. Л. (2019а). *Розвиток початкової освіти в Україні (друга половина ХХ – початок ХХІ ст.)* (Дис. д-ра пед. наук). Інститут педагогіки НАПН України, Київ.

Поняття «організація» найчастіше визначається як особливість будови, структура; комплекс заходів, зміст яких полягає в координації дій окремих елементів системи (Бусел, 2005, с. 853)⁴³. З огляду на це, *організацію початкової освіти* розглядаємо як складник, що створює умови для її функціонування та вміщує такі елементи: *тривалість навчання, вік вступу дітей до школи, типи закладів освіти, учнівський контингент, педагогічний потенціал, навчальне та матеріально-технічне забезпечення*.

Зміст освіти у радянській та пострадянській довідковій, науковій та навчальній літературі трактувався як сукупність систематизованих знань, умінь і навичок, поглядів і переконань, а також певний рівень розвитку пізнавальних сил і практичної підготовки школярів, що досягається в результаті навчально-виховної роботи; чітко окреслена система знань, умінь і навичок, якими вони оволодівають у закладах освіти; система наукових знань, умінь і навичок, оволодіння якими забезпечує всебічний розвиток розумових і фізичних здібностей учнів, формування їхнього світогляду, моралі та поведінки, підготовку до суспільного життя, до праці. Зміст освіти в обраних хронологічних межах визначався цілями та завданнями початкової освіти та регламентувався такими документами: *навчальний план, навчальна програма, з 2001 р. — Державним стандартом початкової загальної освіти* (Гавриленко, 2019а, с. 63–64)⁴⁴.

У дослідженні також використовуємо поняття «*навчально-виховний процес*», що розуміємо як систему *організації навчально-виховної діяльності учнів початкових класів (структуру й тривалість навчального року, наповнюваність початкових класів, тривалість навчального тижня, організацію навчального дня молодших школярів, тривалість уроку, форми навчання)*, спрямовану на досягнення цілей і завдань початкової освіти за допомогою сукупності *методів і форм організації навчання та здійснення контролю й оцінювання навчальних результатів* молодших школярів (Гавриленко, 2019а, с. 64)⁴⁵.

Ґрунтуючись у процесі дослідження на принципі історизму, вважаємо доцільним послуговуватися поняттями та категоріями, притаманними визначеним хронологічним межам (початкова освіта, початкова школа, шкільна освіта, початкові класи, молодші школярі, класовод, школа, навчальний заклад, навчально-виховний процес та ін.).

Отже, поняттєво-категорійний апарат дослідження розвитку початкової освіти в Україні становить систему взаємозалежних понять і категорій (початкова освіта, початкова школа, розвиток, цілі початкової освіти, організація початкової освіти,

⁴³ Бусел, Т. В. (2005). *Великий тлумачний словник сучасної української мови*. Київ-Ірпінь: ВТФ «Перун».

⁴⁴ Гавриленко, Т. Л. (2019а). *Розвиток початкової освіти в Україні (друга половина XX – початок XXI ст.)* (Дис. д-ра пед. наук). Інститут педагогіки НАПН України, Київ.

⁴⁵ Там само.

зміст початкової освіти, навчально-виховний процес та похідні від них), необхідних для пізнання окресленого феномена в історико-педагогічній ретроспективі.

Закцентуємо, що важливою дослідницькою процедурою під час здійснення історико-педагогічного дослідження є розроблення логіко-структурної моделі аналізу педагогічного явища. Застосування цього методологічного інструменту дозволяє системно вивчати розвиток початкової освіти та цілісно представити результати наукового пошуку. Тож з урахуванням означених вище методологічних підходів, принципів і методів та відповідно до предмета дослідження нами розроблено *логіко-структурну модель* аналізу розвитку початкової освіти в Україні у другій половині ХХ — на початку ХХІ ст. (рис. 1). Вона вміщує такі взаємопов'язані та взаємозумовлені складники:

- *чинники* розвитку початкової освіти: *педагогічний* (статус початкової освіти (окрема самостійна ланка, складник загальної середньої освіти), розвиток педагогічної науки, участь педагогічної громадськості в реформуванні освіти, стан і потреби шкільної практики, рівень професійної підготовки педагогічних працівників, їхнє соціальне забезпечення, статус у суспільстві) у взаємозв'язку з *суспільно-політичним* (суспільно-політичний лад, політичні лідери та уряди, політичний режим, рівень громадської активності, мовна політика) та *соціально-економічним* (розвиток економічної сфери, потреби економіки у підготовці фахівців, стан фінансування освітньої галузі, науково-технічний прогрес, життєвий рівень та соціальний захист населення, демографічна ситуація, розвиток села, урбанізація);

- *цільовий компонент* (цілі (інваріантні, варіативні), завдання (освітні, виховні, розвивальні), цінності (тоталітарного та демократичного суспільства), *принципи*) як визначальний у системі початкової освіти, відображений у законодавчих і нормативних документах (закони, постанови, навчальні плани й програми та ін.), навчальній літературі, працях фахівців з питань початкової освіти;

- *організаційний компонент* містить такі елементи: *тривалість початкового навчання*; *вік вступу дітей до школи*; *типи закладів освіти*, що надавали початкову освіту (диференціюються за різними критеріями, зокрема: структурою; територіальним розташуванням; мовою навчання; психофізичним станом, соціальним забезпеченням, здібностями, віком учнів; концептуальною основою; формою власності); *учнівський контингент* (категорії дітей, підлітків, молоді та дорослих, які здобували початкову освіту; чисельність молодших школярів, їх розподіл за типами масових шкіл, за територіальною ознакою, за мовою навчання; права та обов'язки учнів початкових класів; їхній соціальний захист); *контингент учителів початкових класів* (чисельність, освітній рівень, підвищення фахової кваліфікації, соціальний захист); *навчальне та матеріально-технічне забезпечення* початкової ланки школи;

- *змістовий компонент*, що передбачає встановлення *теорій формування змісту освіти*, *принципів його добору та структурування* (методологічні

та дидактичні); аналіз *навчальних планів і програм, навчальної літератури* (підручники, навчальні посібники);

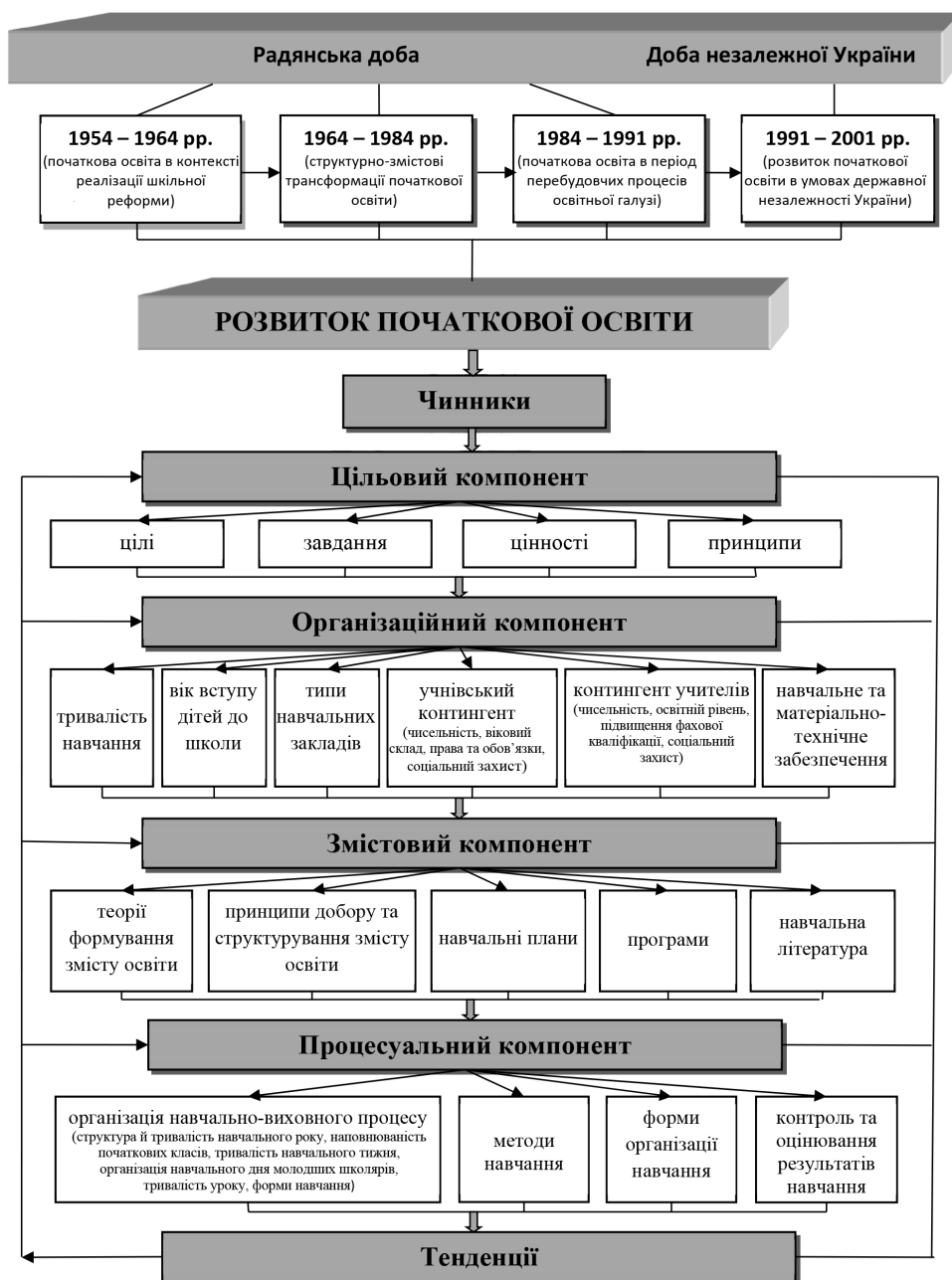

Рис. 1. Логіко-структурна модель аналізу розвитку початкової освіти в Україні у другій половині XX — на початку XXI ст.

- *процесуальний компонент охоплює організацію навчально-виховного процесу* (структура й тривалість навчального року, наповнюваність початкових класів, тривалість навчального тижня, організація навчального дня молодших школярів, тривалість уроку, форми навчання); *методи та форми організації навчання; контроль і оцінювання навчальних результатів молодших школярів;*
- *тенденції* (позитивні, негативні) розвитку початкової освіти.

Запропонована логіко-структурна модель аналізу є своєрідною матрицею, що сприяє розгляду окресленої наукової проблеми як у обраних хронологічних межах, так і в окремі періоди розвитку початкової освіти з певними тенденціями, суперечностями й взаємозв'язками. Ця модель була покладена в основу комплексного історико-педагогічного дослідження організаційних і педагогічних засад розвитку початкової освіти в Україні у 1954–2001 рр., що знайшло відображення у монографії (Гавриленко, 2019б)⁴⁶ та докторській дисертації (Гавриленко, 2019а)⁴⁷ авторки цієї наукової розвідки. Уважаємо, що в модифікованому варіанті логіко-структурна модель може використовуватися для висвітлення організаційно-педагогічних засад розвитку початкової освіти в інших часових відрізках, а також для дослідження історії загальної середньої освіти в Україні та зарубіжжі.

Отже, методологічні засади дослідження сучасної історії початкової освіти (другої половини ХХ — початку ХХІ ст.) в Україні мають ґрунтуватися на сукупності адекватних його предмету *наукових підходах* (системному, синергетичному, культурологічному, парадигмальному, аксіологічному, історіографічному, джерелознавчому), *принципах* (історизму, об'єктивності, поєднання історичного й логічного, системності), *методах дослідження* (загальнонаукових і спеціальних: історико-структурному, конструктивно-генетичному, порівняльно-зіставному, історико-генетичному та ін.); вибудовуватися на *поняттєво-категорійному апараті* (початкова освіта, початкова школа, розвиток початкової освіти, цілі, організація, зміст початкової освіти, навчально-виховний процес), *логіко-структурній моделі* аналізу досліджуваного феномену (чинниках розвитку початкової освіти; цільовому, організаційному, змістовому, процесуальному компонентах; тенденціях розвитку початкової освіти). Таке комплексне застосування методологічного інструментарію уможливить усебічне вивчення розвитку початкової освіти, цілісне представлення результатів наукового пошуку. Окреслені наукові підходи, принципи, методи, поняттєво-категорійний апарат, логіко-структурна модель з певними модифікаціями можуть бути покладені в основу вивчення історії початкової освіти в інших хронологічних межах як в Україні, так і за кордоном.

⁴⁶ Гавриленко, Т. Л. (2019б). *Розвиток початкової освіти в Україні у другій половині ХХ — на початку ХХІ століття: історико-педагогічний аспект*. Київ: Фенікс.

⁴⁷ Гавриленко, Т. Л. (2019а). *Розвиток початкової освіти в Україні (друга половина ХХ — початок ХХІ ст.)* (Дис. д-ра пед. наук). Інститут педагогіки НАПН України, Київ.

References

- Adamenko, O. V. (2013). *Methodological foundations of the analysis of the history of the development of pedagogical science*. In Kurilo, V. S. (Ed.), *Methodological foundations of pedagogical research* (pp. 126–145). Luhansk: DZ “LNU imeni Tarasa Shevchenka”. [in Ukrainian]
- Adamenko, O. V. (2015). Methodology of forming the source base of historical-pedagogical research. *Pedahohichniy dyskurs*, 18, 10–13. [in Ukrainian]
- Andrushchenko, V. P., & Hubers'kyi, L. V. (2008). *Philosophy as a theory and methodology of education development*. Kyiv: MP Lesia. [in Ukrainian]
- Bahats'kyi, V. V., & Kormych, L. I. (2010). *History of Ukraine*. Kyiv: Alerta. [in Ukrainian]
- Bekh, I. D. (2007). Value emphases in contemporary education. *Teoretyko-metodychni problemy vykhovannia ditei ta uchniv'skoi molodi*, 10(1), 7–15. [in Ukrainian]
- Bereziv'ska, L. D. (2010). Fundamental principles of historical-pedagogical research: theory and methodology. *Shliakh osvity*, 1, 37–42. [in Ukrainian]
- Bereziv'ska, L. D. (2017). Source basis of historical-pedagogical research as a methodological problem. In *Suchasni vymohy do orhanizatsii ta provedennia istoriko-pedahohichnykh doslidzhen*, materialy naukovo-metodolohichnoho seminaru (pp. 6–7). Kyiv: DNPB Ukrayiny im. V. O. Sukhomlyns'koho. [in Ukrainian]
- Bereziv'ska, L. D. (2018). Pedagogical historiography: state, problems, challenges. In *Istori-ohrafiia yak vazhlyvyi skladnyk doslidzhen z istorii osvity: yevropeis'kyi i vitchyzniani vymiry*, materialy naukovo-metodolohichnoho seminaru z istorii osvity (pp. 4–6). Kyiv: DNPB Ukrayiny im. V. O. Sukhomlyns'koho. [in Ukrainian]
- Bereziv'ska, L. D. (2025). History of education as a means of preserving historical memory and affirming Ukrainian national identity in future pedagogues. *Visnyk Natsional'noi akademii pedahohichnykh nauk Ukrayiny*, 7(1), 1–4. <https://doi.org/10.37472/v.naes.2025.7119> [in Ukrainian]
- Bondar, V. I. (2017). *Problems of formation and development of the methodology of scientific cognition in pedagogy*. Kyiv: NPU imeni M. P. Drahomanova. [in Ukrainian]
- Busel, T. V. (2005). *Great explanatory dictionary of modern Ukrainian language*. Kyiv-Irpin: VTF “Perun”. [in Ukrainian]
- Cohen, L., Manion, L., & Morrison, K. (2018). *Research methods in education* (8th ed.). New York: Routledge.
- Creswell, J. W., & Poth, C. N. (2018). *Qualitative inquiry and research design: choosing among five approaches* (4th ed.). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Depaepe, M. (2019-2020). Waarom pedagogische historiografie tot op heden geen overbodige luxe is. *Tijdschrift voor Onderwijsrecht en Onderwijsbeleid*, 4, 252–263.
- Depaepe, M., & Simon, F. (2009). Sources in the Making of Histories of Education: Proofs, Arguments, and Other Forms of Reasoning from the Historian's Workplace. *Educational Research: Proofs, Arguments, and Other Reasonings*, 4, 23–39.
- Dictionary of the Ukrainian language. Retrieved from <http://sum.in.ua/s/rozvytok> [in Ukrainian]
- Dichek, N. P. (2014). Methodological aspects of modernization of domestic historical-pedagogical research. *Pedahohika i psyholohiia. Visnyk NAPN Ukrayiny*, 2, 67–75. [in Ukrainian]
- Freeman, M., & Kirke, A. (2017). Review of periodical literature on the history of education published in 2016. *History of Education*, 46(6), 826–853.

- Gaither, M. (2012). The Revisionists Revived: The Libertarian Historiography of Education. *History of Education Quarterly*, 52(4), 488–505.
- Guba, E. G. (Ed.) (1990). *The paradigm dialog*. Newbury Park, CA: Sage.
- Guba, E. G., & Lincoln, Y. S. (1988). Do inquiry paradigms imply inquiry methodologies? In Fetterman, D. (Ed.), *Qualitative approaches to evaluation in education: the silent scientific revolution* (pp. 89–115). New York: Praeger.
- Havrylenko, T. L. (2012). Genesis of primary education in Ukraine (1958–2001): historiography of the issue. *Visnyk Luhans'koho natsional'noho universytetu imeni Tarasa Shevchenka: Pedahohichni nauky*, 19(1), 260–268. [in Ukrainian]
- Havrylenko, T. L. (2013). Development of primary education in Ukraine in the second half of the 20th – beginning of the 21st century: source basis of the research. *Pedahohichni dyskursy*, 15, 123–128. [in Ukrainian]
- Havrylenko, T. L. (2017). Essence of the concept “primary education”: historical-pedagogical context. In *Suchasni vymohy do orhanizatsii ta provedennia istoriko-pedahohichnykh doslidzhen*, materialy naukovo-metodolohichnoho seminaru z istorii osvity (pp. 12–14). Kyiv: DNPB Ukrayiny im. V. O. Sukhomlyns'koho. [in Ukrainian]
- Havrylenko, T. L. (2018). Source base of the research on the development of primary education in Ukraine (1991–2001). In *Dzherela ta istoriohrafia pro transformatsiini protsesy v osvithnomu prostori Ukrayiny (1991–2017)*, materialy naukovo-metodolohichnoho seminaru z istorii osvity (pp. 30–32). Kyiv. [in Ukrainian]
- Havrylenko, T. L. (2019a). *Development of primary education in Ukraine (second half of the 20th – beginning of the 21st century)* (Doctoral dissertation). Instytut pedahohiky NAPN Ukrayiny, Kyiv. [in Ukrainian]
- Havrylenko, T. L. (2019b). *Development of primary education in Ukraine in the second half of the 20th – beginning of the 21st century: historical-pedagogical aspect*. Kyiv: Feniks. [in Ukrainian]
- Havrylenko, T. L. (2021a). Methodological foundations of researching the development of primary education in Ukraine in the second half of the 20th – beginning of the 21st century. *New Inception*, 3-4(5-6), 81–91. [in Ukrainian]
- Havrylenko, T. L. (2021b). Conceptual-categorical apparatus of researching the development of primary education in Ukraine in the second half of the 20th – beginning of the 21st century. In *Poniattino-terminolohichniy aparat istoriko-pedahohichnykh doslidzhen: istoriia i suchasni pidkhody*, materialy VI Vseukrayins'koho naukovo-metodolohichnoho seminaru z istorii osvity (pp. 12–14). Vinnytsia: Nilan-LTD. [in Ukrainian]
- Honcharenko, S. U. (2010). *Pedagogical research: methodological advice for young scientists*. Kyiv–Vinnytsia. [in Ukrainian]
- Hupan, N. M. (2002). *Ukrainian historiography of the history of pedagogy*. Kyiv: APN. [in Ukrainian]
- Hupan, N. M. (2013). Actual problems of methodology of historical-pedagogical research. *Ridna shkola*, 4-5, 53–55. [in Ukrainian]
- Hupan, N. M. (2019). Source base as a component of research in the history of education. In *Formy reprezentatsii dzherel z istorii osvity*, materialy Vseukrayins'koho naukovo-praktychnoho seminaru (pp. 10–11). Kyiv. [in Ukrainian]

- Jordan, S. (2018). *Theorien und Methoden der Geschichtswissenschaft*. Paderborn: Schöningh & Brill UTB.
- Jordan, S. (2019). *Einführung in das Geschichtsstudium* (überarb. und erw. Ausgabe). Stuttgart: Reclam.
- Kalakura, Ya. S. (2012). *Ukrainian historiography*. Kyiv: Heneza. [in Ukrainian]
- Kalakura, Ya. S. (2017). *Historical source studies*. Kyiv: Lybid. [in Ukrainian]
- Kelly, M. (2014). The methodology of schooling: the historiography of American and European education in comparative perspective. *Paedagogica Historica*, 50(6), 756–773.
- Kluchert, G., Horn, K.-P., Groppe, C., & Caruso, M. (Eds.) (2021). *Historische Bildungsforschung: Konzepte — Methoden — Forschungsfelder*. Bad Heilbrunn: Klinkhardt UTB.
- Koliada, N. M. (2018a). Pedagogical historiography as a component of historical-pedagogical research. *Naukovo-pedahohichni studii*, 1, 39-46. [in Ukrainian]
- Koliada, N. M. (2018b). Pedagogical source studies as an important section of the methodology of the history of pedagogy. In *Istoriografii yak vazhlyvyi skladnyk doslidzhen z istorii osvity: yevropeis'kyi i vitchyznianyi vymiry, materialy naukovo-metodolohichnoho seminaru z istorii osvity* (pp. 8-9). Kyiv. [in Ukrainian]
- Koliada, N. M. (2019). System approach to forming the source base of historical-pedagogical research. In *Formy reprezentatsii dzherel z istorii osvity, materialy Vseukrayins'koho naukovo-praktychnoho seminaru* (pp. 16-17). Kyiv. [in Ukrainian]
- Kolesnyk, I. I. (2013). *Ukrainian historiography: conceptual history*. Kyiv: Instytut istorii Ukrayiny NAN Ukrayiny. [in Ukrainian]
- Koval'chuk, V. A. (2013). Formation of the system approach to researching pedagogical objects and phenomena. In *Doslidnyts'kyi komponent u diial'nosti zahal'noosvitnikh navchal'nykh zakladiv ta pozashkil'nykh zakladiv osvity: retrospektyva i perspektyva, materialy Vseukrayins'koyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi* (pp. 32-38). Kyiv: Instytut obdarovanoyi dytyny. [in Ukrainian]
- Kremen, V. H. (Ed.). (2008). *Encyclopedia of education*. Kyiv: Yurinkom Inter. [in Ukrainian]
- Kremen, V. H. (2009). *Philosophy of human-centrism in the strategies of educational space*. Kyiv: Pedahohichna dumka. [in Ukrainian]
- Kremen, V. H. (2014). Synergetics in the context of creative intentions of education development. In Kremen, V. H. (Ed.), *Synerhetyka i osvita* (pp. 11-42). Kyiv: Instytut obdarovanoyi dytyny. [in Ukrainian]
- Kuhn, T. S. (2017). *A estrutura das revoluções científicas*. Tradução de Beatriz Vianna Boeira e Nelson Boeira. (13th ed.). São Paulo: Perspectiva.
- Kushnir, V. A. (2001). *System analysis of the pedagogical process: methodological aspect*. Kirovohrad: Vydavnychiy tsentr KDPU. [in Ukrainian]
- Lavrychenko, N. M. (2018). *Methodology of scientific research: pedagogy*. Sumy. [in Ukrainian]
- Lutai, V. (2009). Development of modern philosophy of education based on synergetics. *Vyscha osvita Ukrayiny*, 1, 33-35. [in Ukrainian]
- Makarchuk, S. A. (2008). *Source studies of the history of Ukraine*. Lviv: Svit. [in Ukrainian]
- Mattar, J., & Ramos, D. (2022). Paradigms and approaches in educational research. *International journal for innovation education and research*, 10(4), 250-256.
- McCulloch, G., Depaepe, M., Fitzgerald, T., McLeod, J., Reese, W. J., & Rousmaniere, K. (2020). Cultural history of education: Why and how? *Bildungsgeschichte (IJHE)*, 10(2), 203-232.

- Mietzner, U. (2021). Qualitative Methoden. In Kluchert, G., Horn, K.-P., Groppe, C., & Caruso, M. (Eds.), *Historische Bildungsforschung: Konzepte — Methoden — Forschungsfelder* (pp. 113-126). Bad Heilbrunn: Klinkhardt UTB.
- Mironova, I. S. (2017). *Historical source studies and Ukrainian archeography*. Mykolaiv: ChNU imeni Petra Mohyly. [in Ukrainian]
- Müller-Benedict, V. (2021). Quantitative Methoden. In Kluchert, G., Horn, K.-P., Groppe, C., & Caruso, M. (Eds.), *Historische Bildungsforschung: Konzepte — Methoden — Forschungsfelder* (pp. 127-136). Bad Heilbrunn: Klinkhardt UTB.
- Ohneviuk, V. O. (2003). *Education in the system of values of sustainable human development*. Kyiv: Znannia Ukrayiny. [in Ukrainian]
- Patton, M. Q. (2015). *Qualitative research & evaluation methods: integrating theory and practice* (4th ed.). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Petrenko, O. B. (2019). Historical-pedagogical narrative as a form of representation of the history of education. In *Formy reprezentatsii dzherel z istorii osvity, materialy Vseukrayins'koho naukovo-praktychnoho seminaru* (pp. 19-22). Kyiv. [in Ukrainian]
- Prokhorov, A. M. (Ed.). (1984). *Soviet encyclopedic dictionary*. Kyiv: Radians'ka entsyklopediia. [in Ukrainian]
- Savchenko, O. Ya. (2009). *Educational potential of primary education*. Kyiv: Bohdanova A. M. [in Ukrainian]
- Sukhomlynska, O. V. (1999). Conceptual foundations of the development of historical-pedagogical science in Ukraine. *Shliakh osvity*, 1, 41-45. [in Ukrainian]
- Sukhomlynska, O. V. (2007). Methodology of researching historical-pedagogical realities of the second half of the 20th century. *Shliakh osvity*, 4, 6-12. [in Ukrainian]
- Sysoieva, S. O., & Krystopchuk, T. Ye. (2013). *Methodology of scientific-pedagogical research*. Rivne: Volyns'ki oberehy. [in Ukrainian]
- Utiuzh, I. H. (2012). *Paradigmatic foundations of educational space*. Zaporizhzhia: Prosvita. [in Ukrainian]
- Vakhovs'kyi, L. Ts. (2013). Methodology of researching the historical-pedagogical process: problem statement. In Kurilo, V. S. (Ed.), *Methodological foundations of pedagogical research* (pp. 114-126). Luhansk: DZ "LNU imeni Tarasa Shevchenka". [in Ukrainian]
- Vozniuk, O. V. (2012). *Pedagogical synergetics: genesis, theory and practice*. Zhytomyr: ZhDU imeni I. Franka. [in Ukrainian]
- Vykrushch, A. V. (2011). Methodology of the history of pedagogy as a challenge of modernity. *Naukovy visnyk Chernivets'koho universytetu: Pedahohika i psyholohiia*, 564, 28-33. [in Ukrainian]
- Yas, O. (2017). *Civilizational discourses of world and Ukrainian historiography*. Kyiv: Kyivs'kyi universytet imeni Borysa Hrinchenka. [in Ukrainian]
- Yevtodiuk, A. V. (2002). *Synergetic foundations of modeling educational systems* (Candidate dissertation). Instytut vyshchoyi osvity APN Ukrayiny, Kyiv. [in Ukrainian]
- Zashkil'niak, L. (Ed.) (2004). *Ukrainian historiography at the turn of the 20th and 21st centuries: achievements and problems*. Lviv: LNU. [in Ukrainian]
- Ziazium, I. A. (2008). *Philosophy of pedagogical action*. Cherkasy: ChNU imeni Bohdana Khmel'nyts'koho. [in Ukrainian]